

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

НЕВІДОМА КАМ'ЯНА ЦЕРКВА ДОВОЛОДИМИРОВОГО ЧАСУ В КИЄВІ

Я. Є. Боровський

1976 р. в садибі № 3 на вул. Володимирській і на спортивному майданчику школи № 25 м. Києва тривали розкопки пам'ятки архітектури XII- і XIII ст. — ротонди¹. Дослідників особливо цікавили залишки будівельних матеріалів X ст., знайдені у фундаментах північної частини пам'ятки: уламки широкоформатної тонкої плінфи завтовшки 2—2,5 см, фрагменти штукатурки з фресковим розписом, шматки цем'янки. Незабаром у центрі ротонди під заваленою стіною і опорним стовпом виявили неглибокий рів завширшки 1,6 м, що тягся зі сходу на захід — понад 8 м. Його заповнювали такі самі матеріали, як і в фундаментах ротонди, але, крім того, траплялись мозаїчні кубики, фрагменти голосників, окремі камені-кварцити, деякі з відполірованими гранями, кілька уламків мармуру².

Рис. 1. Рів X ст. і завалена стіна ротонди.

Виявлені архітектурні деталі аналогічні тим, з яких збудовано палац X ст. княгині Ольги на Старокиївській горі, досліджений у 1970—1972³, 1981—1982⁴ рр. та капище, розкопане 1975 р. під будинком № 3 на вул. Володимирській⁵. За хіміко-петрографічним аналізом цем'янка з капища подібна до розчину давньокіївського будівельного періоду, а плінфа — характерна для споруд стародавнього Києва — Десятинної церкви та ін.⁶

У фундаментах капища вражає велика кількість будівельних матеріалів (уламки плінфи, шиферу, цем'янки, штукатурки з фресковим розписом і навіть цілих блоків стін), скріплених глиняним розчином. Та найбільше виявлено (кілька тисяч) уламків широкоформатної тонкої плінфи, що належить до раннього часу (не пізніше X ст.). Трапились

окремі цілі плінфи (29×29×3 см). Товщина інших плінф — 2—2,5—3 см. Усі зразки дуже доброго випалу, міцні. На їх верхніх площинах залишились сліди від формовки: поздовжні, напівокруглі і округлі неглибокі заглибини. Вартими уваги є кілька будівельних блоків з плінфою і шифером, скріплених цем'янковим розчином. Їх розгляд дає підстави стверджувати, що плінфова кладка мала «западаючий ряд». Блоки були лицьовими частинами кладки стіни якоїсь споруди. Один з них — від восьмигранного опорного стовпа. Знайдено також уламки від 15 шиферних плит. Деякі з обробленими краями. Сліди розчину на них свідчать про те, що застосовувались вони у кладці будівлі. Окремими плитами могли вимощувати підлогу. Знайдено і валуни зі слідами цем'янки, окремі досить великі. Очевидно, вони з кладки невідомої споруди. Чимало тут і квадратів кварциту зі слідами цем'янкового розчину, з них — 5 оброблених. З інших будівельних матеріалів чимало уламків голосників-резонаторів (близько 200 фрагментів). Цей тип гончарної кераміки використовувався у монументальному кам'яному будівництві. Інтерес викликають і численні уламки штукатурки (близько 50) з фресковим розписом. Фресками могли бути розписані внутрішні стіни будівлі. Домінували тут коричнева і синя фарби, а між ними білі смуги. На коричневому тлі трапляються зелені і жовті смуги. Чи були на стінах які-небудь зображення? Про це можна лише гадати, але деякі знахідки схильють до позитивної відповіді. Йдеться, зокрема, про уламки штукатурки, на одному з яких проглядаються фрагменти одягу людини, розписаного жовтою, коричневою і зеленою фарбами, а на іншому — на білому тлі якийсь коричнево-жовтуватий орнамент⁷.

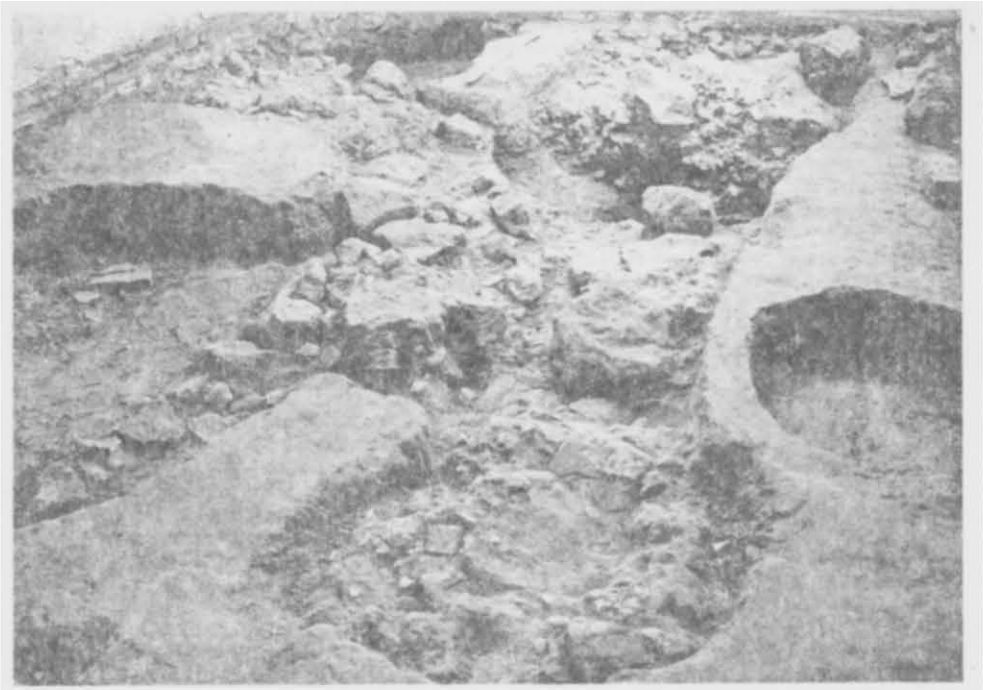

Рис. 2. Фундаменти північної частини каплиці X ст.

Навичі архітектурні деталі сфінжован глиняний розчин (як і в ранішому каміші, відкритому 1908 р. В. В. Хвойкою⁹) і вони, напевно, лежали у фундаменті для постаменту язичницьких богів, котрі поставив тут Володимир Святославич. Так, передбачається, що рештки дринованого храму, який знаходився поряд, було здруге використано при спорудженні Володимиром святилища. Виявлені будівельні матеріали належать до середини — другої половини X ст. доби княгині Ольги та її сина Святослава Ігоревича.

Виникає запитання, хто ж звів цю загадкову культову споруду? За літописом, Святослав до смерті (972 р.) жив за язичницькими звичаями⁹. Його мати, княгиня Ольга, за тим самим літописом, прибувши 955 р. до Константинополя, охрестилась і отримала в хрещенні ім'я Олена¹⁰ (померла 969 р.)¹¹.

Рис. 3. Зображення княгині Ольги перед храмом. Ольга молилася за сина і за людей. Мініатюра Радзивілівського літопису.

Так само оповідають про хрещення Ольги й інші відомі давньоруські джерела («Пам'ять і похвала Володимирі» Іакова Мніха та Новгородський літопис старшого і молодшого ізводу)¹².

За описом відомого твору Костянтина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору» візит Ольги до Константинополя відбувся у 957 р.¹³. Відповідно, хрещення княгині Ольги відносили до ранішого часу, а місцем обряду вважали Київ¹⁴ (бо прибула вона до константинопольського палацу вже християнкою¹⁵). Сучасні дослідники за рік хрещення княгині приймають літописну дату, а роком подорожі до Константинополя вважають 957¹⁶.

Та попри різні погляди щодо часу і місця хрещення Ольги, візит її до Царгороду — факт незаперечний. Видатний візантисць нагадає й ім'я пресвітера (священника) Ольги, що входив до її почту під час прийому в константинопольському палаці — Григорій¹⁷. Та й «Повість минулих літ» свідчить, що Ольга мала при собі священника, який і поховав її за християнським звичаєм¹⁸.

Як відомо, Святослав за життя матері досить терпимо ставився до християн: коли хто хотів хреститись, не забороняв, а лише глузував із нього¹⁹. Крім пресвітера Григорія, серед оточення Ольги, напевно, були й інші християни. За одним джерелом, так званим Іоакимівським літописом, Ольга, повернувшись з Константинополя «з іереями мудрими», спорудила в Києві «церкву святої Софії дерев'яну»²⁰.

Так, київська княгиня, незважаючи на протидію великокнязівської дружини, вірної язичництву, все-таки збудувала християнський храм. Освячений він, за записом в одному з «Апостолів» XIV ст., 11 травня 952 р.²¹ і стояв, як засвідчує єпископ Іоаким, «вне града»²². На тому місці пізніше було збудовано мурований собор Софії Київської²³.

На той час дерев'яна Софійська церква знаходилась досить далеко від княжого терему Ольги. Ще далі від її резиденції містилась, згадувана за літописом (під 945 р.), соборна церква св. Іллі на Подолі («яже єсть над Ручаєм конєць Пасиньче бесєдьє»²⁴) та Миколаївська на Аскольдовій могилі.

Очевидно, десь поблизу від князівського двору мала бути якась каплиця чи невеличка церква, де молилась стара княгиня десь 70-ти літ. Уже Є. Є. Голубинський, який заперечував будівництво парафіяльних храмів для широких верств населення, вважав конче потрібним спорудження приватних молельень²⁵. На думку М. Ю. Брайчевського, «існування приватних каплиць, молельень, церковок за часу Ольги» є безсумнівим. Не заперечує він і парафіяльне будівництво²⁶. Збільшувалась кількість православної пастви, відповідно зростала необхідність у будівництві нових храмів за правління Ольги і її коштом.

Імовірно, Ольжина церква, де молилась княгиня, і рештки руїн храму в садибі № 3 по вул. Володимирській — це одна і та сама споруда²⁷. До речі, залишки кам'яної будівлі середини — другої половини X ст. на місці пізнішої ротонди вказують на найвірогідніше розміщення цієї церкви. А археологічні дані дещо уточнюють писемні джерела: не тільки дерев'яну (Софійську), а й кам'яну церкву звала Ольга. Її окрасою могли бути ікони, які прислав, за давніми свідченнями, константинопольський патріарх («а ікони присла єй патріарх»²⁸).

Чи не цей храм зображено на одній з мініатюр Радзивілівського літопису під 955 р. після повернення Ольги з Константинополя? На мініатюрі вона у звичному князівському одязі, з вінцем у вигляді обруча на голові. Княгиня стоїть перед храмом і «молящєся за сына и за люди по вся дни и ношы»²⁹. Церква дволопверхова із зображенням на її стіні хрестом з монограмою, аналогічний є на мініатюрі, що зображує Іллінський собор³⁰.

Після смерті Ольги, коли за її сина Святослава Ігоревича в 969—972 рр. християни на Русі знову стали зазнавати утисків, що церкву, разом з іншими християнськими храмами у Києві (соборною Іллінською на Подолі, Миколаївською в урочищі Аскольдова могила, дерев'яною Софійською)³¹, було знищено. Уточнити дату її загибелі дає змогу уже згадуваний літопис новгородського єпископа Іоакима. Тут розповідається, що, воюючи з греками на Дунаї, Святослав забав поразки. З-поміж його дружинників поповзла чутка, що це покарання за те, що християни прогнівли язичницьких богів. Святослав немилосердно накинувся на християн, убив навіть свого брата Гліба, який відмовився зректися нової віри. Звинувачуючи в усьому священників, князь, за Іоакимівським літописом, послав до Києва людей «звелівши храми християн зруйнувати і спалити, і сам невдовзі пішов, щоб усіх християн знищити»³². Це було після підписання миру з греками в липні 971 р.³³. Загинув же Святослав від печенігів навесні 972 р. Тож київські храми, а серед них і Ольжину церкву, було знищено між 971—972 рр.

Примітки

¹ Боровський Я. Є., Толочко П. П. Київська ротонда // Археологія Києва.— К., 1979.— С. 90—103.

² Там же.— С. 100.

³ Боровський Я. Є. Светские постройки // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 175—181.

⁴ Харламов В. А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К., 1985.— С. 106—110.

⁵ Толочко П. П., Боровський Я. Є. Язичницьке капище в «городі» Володимира // Археологія Києва.— К., 1979.— С. 3.

⁶ Заключение Научно-исследовательской лаборатории Украинского специального научно-реставрационного производственного управления по материалам раскопок на территории г. Киева.— К., 1976.— С. 1—4.

⁷ *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — К., 1982. — С. 47, 48; *Боровский Я. С.* Світогляд давніх киян. — К., 1992. — С. 58, 59.

⁸ *Хвойка В. В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам) — К., 1913. — С. 66.

⁹ ПВЛ. — М. — Л., 1950. — Ч. 1. — С. 53.

¹⁰ Там же. — С. 44.

¹¹ Там же. — С. 48, 49.

¹² Память и похвала Владимиру Иакова Мниха // *Кузьмин А. Г.* Русские летописи как исторический источник по истории Древней Руси. — Рязань, 1969. — С. 215 — 230; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М. — Л., 1950. — С. 113—116.

¹³ *Константин Багрянородный* «О церемониях византийского двора». Пер. за: *Литаврин Г. Г.* Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь. Проблемы источников // ВВ. — 1961. — Т. 42. — С. 42—44.

¹⁴ Є також думка, що полорож Ольги до Константинополя відбулась 946 р., а хрещення у Києві — 944 р. Див.: *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі. — К., 1988. — С. 94, 95.

¹⁵ *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі. — С. 91.

¹⁶ *Висоцький С. А.* О дате поездки посольства Ольги в Константинополь // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 154—160.

¹⁷ *Константин Багрянородный.* Указ. соч. — С. 44.

¹⁸ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 48, 49.

¹⁹ Там же. — С. 45.

²⁰ О истории Иоакима епископа Новгородского // *Татищев В. Н.* История Российская. — М. — Л., 1962. — Т. 1. — С. 111.

²¹ Цей запис опубліковано Є. Є. Голубинським (*Голубинский Е.* История русской церкви. — М., 1901. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 81) і детально проаналізовано М. Ю. Браїчевським, який вважає, що цим відомостям треба довіряти (*Брайчевський М. Ю.* Вказ. праця. — С. 96).

²² *Татищев В. Н.* История Российская. — М. — Л., 1963. — Т. 2. — С. 241.

²³ С. О. Висоцький вважає, що Софійська дерев'яна церква розташовувалась неподалік від Золотих воріт, на тому місці, де пізніше було збудовано Софійський собор (*Висоцький С. О.* Княгиня Ольга і Анна Ярославна — славні жінки Київської Русі. — К., 1991. — С. 36, 37.

²⁴ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 39.

²⁵ *Голубинский Е.* Указ. соч. — С. 80.

²⁶ *Брайчевський М. Ю.* Вказ. праця. — С. 95.

²⁷ *Боровский Я. Е.* Мифологический мир древних киевлян. — С. 48. М. Ю. Браїчевський теж вважає за можливе віднести рештки мурованої споруди до ранньохристиянського храму за правління княгині Ольги: *Брайчевський М. Ю.* Новые археологические открытия в Киеве // СА. — 1983. — № 3. — С. 256, 260. Див.: *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси. — М., 1987. — С. 428, 429.

²⁸ *Татищев В. Н.* История Российская. — Т. 1. — С. 111.

²⁹ Радзивилловская или Кенигсбергская летопись. — СПб., 1902. — Т. 1. — Арк. 33 зв.; Радзивилловская летопись. — Л., 1989. — Т. 38. — С. 32.

³⁰ Радзивилловская или Кенигсбергская летопись. — Арк. 26 зв.

³¹ Серед зруйнованих будівель, знищених за Святослава, В. М. Татищев називає і Софійську церкву: *Татищев В. Н.* История Российская. — Т. 2. — С. 241.

³² Там же. — С. 111.

³³ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 53.